

Механізми забезпечення єдиного правозастосування в Україні: теорія, практика, подальший розвиток

М.Л. Белкін

кандидат юридичних наук, доцент кафедри бізнес-адміністрування та управління проектами, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто механізми забезпечення єдиного правозастосування в Україні на засадах упровадження судового прецеденту в судочинство країни. Доведено, що свідоме заперечення судового прецеденту продиктоване метою якнайдовше зберігати суддівське свавілля, а також можливістю необмеженого втручання в судочинство. Стверджується, що правова система України в цілому відкрита для запровадження судового прецеденту, але для цього потрібно визнати необхідність і доцільність цього.

В статті рассматриваются механизмы обеспечения единого правоприменения в Украине на основе внедрения судебного прецедента в судопроизводство страны. Доказано, что сознательное отрицание судебного прецедента продиктовано целью подольше сохранять судебный произвол, а также возможность неограниченного вмешательства в судопроизводство. Утверждается, что правовая система Украины в целом открыта для введения судебного прецедента, но для этого нужно признать необходимость и целесообразность этого.

The mechanisms to ensure uniform enforcement in Ukraine on the basis of introduction of judicial precedent in the proceedings of the country. It is proved that a conscious denial of judicial precedent dictated to longer maintain judicial arbitrariness and the possibility of unlimited intervention in the proceedings. Argues that the legal system of Ukraine as a whole is open to the introduction of judicial precedent, but it is necessary to recognize the need and feasibility of this.

Ключові слова: єдність правозастосування, судовий прецедент, судова практика, Конвенція про захист прав людини та основних свобод.

Постановка проблеми

Єдність правозастосування є ключовим принципом правової держави. Як зазначає проф. О. Мережко, заперечення принципу однакового застосування закону суперечить одному з центральних принципів правової держави, згідно з якою в ліберальній державі суддя є лише безстороннім слугою права, тобто він застосовує право об'єктивно, логічно, послідовно і в однаковий спосіб (тут і далі виділено автором) [1]. Звідти випливало, що аналогічні справи з аналогічними фактичними обставинами повинні вирішуватися аналогічним чином. Ситуація, коли навіть в ідентичних ситуаціях у процесі застосування тієї самої норми права судді виносили різні рішення,

явно суперечить концепції верховенства права [1].

Саме прецедент є тим інструментом, який щонайефективніше забезпечує єдність застосування права в судах. Так, О. Верещагін зазначає [2]: «Обов'язок судів додержуватися прецедентів не встановлений в Англії та США жодним законом або конституцією – це лише звичай, який сприймається всіма як щось само собою зрозуміле: якщо суд одного разу так вирішив, то зрозуміло, що і в іншій подібній справі він теж повинен так вирішити. Інше означало б, що право застосовується непередбачуваним чином і неоднаково стосовно різних осіб».

Згідно зі ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні пра-

ва і свободи та є рівними перед законом. З іншого боку, виходячи з вимог основного закону компаративістики, відповідно до якого одні й ті ж правові проблеми однаково чи майже однаково вирішуються у всіх розвинених правових системах світу [3], проблема єдності правозастосування може вирішуватись тільки на основі судового прецеденту. Отже, для практичної реалізації вимог ст. 24 конституції вирішення проблеми судового прецеденту є незаперечним.

У роботі «Прецедент у Європейському Суді по правах людини» [4] вказано, що саме через єдність правозастосування досягається виконання міжнародного та конституційного принципів рівності всіх перед законом і судом, рівного права кожного перед законом і судом, рівного права кожного на судовий захист і тільки таким шляхом створюється правова визначеність. Панування права й ефективність захисту прав усіх учасників економічних відносин не будуть гарантовані в умовах різного розуміння та застосування правових норм судами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Згаданий вище О. Верещагін зазначає: «Вводити прецеденти не потрібно – йдеться лише про те, щоб дещо впорядкувати їх вживання. Крім того, добре б просто привчити громадськість і суддів не лякатися самого слова «прецедент» (в континентальній Європі юристи-науковці не лякаються вже давно)» [2]. Така ситуація певним чином характеризує стан дослідження прецеденту в судовій практиці України. Так, у базі авторефератів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського вдалося знайти 6 авторефератів [5-10] дисертацій, у назві та/або рефераті яких згадується слово «прецедент» щодо судової практики України.

Так, у роботі «Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України» [5] автором обґрунтовано необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінального права та запропоновано механізм його дії. Сформу-

льовано пропозиції щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України з метою закріплення за рішеннями Верховного Суду України (ВСУ) ознак судового прецеденту. В роботі «Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект» [7] досліджено судовий прецедент як філософсько-правову категорію, показано його значення у системі джерел вітчизняного права. Обґрунтовано необхідність становлення та розвитку судового прецеденту за умов реформування правової системи України з урахуванням інтеграційних процесів сучасності. У роботі «Технологія судової правотворчості: загальнотеоретична характеристика» [8] обґрунтовано можливість запровадження прецедентної судової правотворчості в судочинство вищих судових органів в Україні. У роботі «Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади» [9] доводиться, що нині в країнах англосаксонської та романо-германської правової сім'ї стає помітною загальна тенденція до розуміння важливої ролі суду у формуванні права під час здійснення правосуддя, що досягається в результаті визнання нормативності актів судової влади (судовий прецедент, усталена судова практика, правоположення, правова позиція).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, виконані роботи ще не створили критичної маси думок щодо розуміння ролі та значення впровадження судового прецеденту в судочинстві України та перспектив такого впровадження в контексті забезпечення єдності правозастосування в країні, у тому числі в контексті світових правових традицій. На сьогодні відношення до судового прецеденту в Україні коливається від сором'язливого визнання до агресивного невизнання. Так, у дискусії з приводу судового прецеденту «Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади» [11] юрист ЮФ AstapovLawyers Д. Ковш зазначив: «Насамперед треба зауважити, що на сьогодні судовий прецедент як джерело права в

Україні де-факто вже використовується... У судовій практиці юристи досить часто використовують судовий прецедент як доказ своєї правої позиції під час вирішення тієї чи іншої справи, як-от: роз'яснення та постанови пленумів та судів вищої інстанції, навіть роздруківки судових рішень, які стали доступними після впровадження єдиної системи судових рішень». Керуючий партнер ЮК «Шмаров та Партнери» Є. Шмаров: «Попри те що право судового прецеденту в Україні офіційно не існує, судді, приймаючи рішення по складних справах, звертаються до раніше прийнятих рішень чи до роз'яснень судів вищих інстанцій. Тому стверджувати, що судовий прецедент не працює в Україні, було б неправильно». Водночас, у Постанові Вищого господарського суду України (далі – ВГСУ) від 27 січня 2011 р. № 5/24-92(01-15/35) зазначено, що стаття 7 Господарського кодексу України встановлює, що відносини у сфері господарювання регулюються нормативно-правовими актами. Тобто, Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПКУ), Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України не передбачено застосування в Україні прецедентного права». В постанові від 29 жовтня 2009 р. № 20-2/422 ВГСУ зазначив, що колегія суддів ВГСУ не приймає як доказ правильності дій комунального підприємства «Орбіта» посилання на рішення з аналогічних 12 справ, які залишені в силі постановами Севастопольського апеляційного господарського суду, оскільки Господарський процесуальний кодекс не містить посилання на прецедентне право на обґрунтування доводів і заперечень сторін. У постанові від 4 листопада 2010 р. № 31/367 (32/149-08)-09 ВГСУ зазначає таке: «У додаткових поясненнях до касаційної скарги ТОВ «Група «Віват» посилається на аналогічне за обставинами рішення та постанову по справі № 8/339-09(18/273-08), яке колегією суддів ВГСУ відхиляється, оскільки законодавством України не передбачено застосування прецедентного права». У постанові від 25 вересня 2008 р. № 7/403

ВГСУ зазначав, що відповідно до ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, Закону України (далі – ЗУ) «Про господарські суди», цього Кодексу, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Використання «прецедентного» права чинним процесуальним законодавством не передбачено.

Разом із тим, у роботі «Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики» [12] вказується, що ступінь стійкості правопорядку будь-якої держави багато в чому залежить від дотримання принципу однаковості судової практики. Ігнорування судом правил, створених ним самим, ставить під сумнів законність винесених рішень, в основу яких це правило було покладено. З іншого боку, при підтвердженні судом вищої інстанції правильності прийнятого рішення або при використанні вищестоящим судом при розгляді аналогічної справи правила, створеного судом нижчої інстанції, авторитет цього правила підсилюється і воно стає зразком вирішення таких справ у нижчестоящих судах. У цьому разі можна говорити про сформовану практику вирішення певної категорії справ. У таких обставинах будь-який суддя при винесенні рішення зобов'язаний керуватися правилами, виробленими практикою.

Отже, дослідження механізмів забезпечення єдиного правозастосування та їх подальше вдосконалення є актуальним. Окремі питання цієї проблеми уже розглядалися автором [13-15 та ін.].

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз тенденцій упровадження судового прецеденту в судочинство країн із яскраво вираженим пріоритетом статутного права; аналіз ролі судового прецеденту як чинника забезпечення справедливості судочинства та єдності правозастосування; аналіз місця судового прецеденту в сучасній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стаття 129 Конституції України визначає, що основними засадами судочинства є рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Одним із механізмів забезпечення однакового застосування законодавства нашої країни є офіційні тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України (далі – КСУ). Так, відповідно до ст. 94 ЗУ «Про Конституційний Суд України», підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод.

Отже неоднозначне застосування положень Конституції України або законів України є підставою для конституційного звернення з метою отримання офіційного тлумачення норм Конституції України або законів України. Таким чином, існує конституційний механізм забезпечення єдиного правозастосування норм права. Разом із тим, такий механізм важко назвати досконалим. КСУ достатньо довго розглядає конституційні звернення і часто відмовляє в наданні тлумачення з формальних підстав. Звернутися до КСУ може лише та особа, права якої порушується таким неоднозначним правозастосуванням. Якщо ж особа, яка звернулася до КСУ, отримує офіційне тлумачення КСУ, то захистити свої вже порушені судовим рішенням права неможливо з огляду на наведене нижче.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 361 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ), підставою для перегляду рішення, ухвали суду чи судового наказу є сукупність таких умов: 1) встановлення КСУ неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення; 2) на підставі цього акта чи їх окремого

положення суд вирішив справу; 3) рішення суду ще не виконано.

У п. 10 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. № 4 «Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами» зазначено, що за змістом ст.ст. 73, 74 ЗУ «Про Конституційний Суд України», судові рішення може бути переглянуто на підставі п. 4 ч. 2 ст. 361 ЦПКУ також у тому разі, якщо КСУ вказав на преюдиційність свого рішення при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акта, якщо рішення суду ще не виконано. Не може вважатися нововиявленою обставиною висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України.

У п. 6 Постанови Пленуму ВГСУ від 26 грудня 2011 р. № 17 «Про деякі питання практики перегляду рішень, ухвал, постанов за нововиявленими обставинами», зазначено, що скасування чи зміна нормативного акта, на якому ґрунтувалося судові рішення, може вважатися нововиявленою обставиною (у розумінні п. 1 ст. 112 ГПКУ) лише за умови, якщо в акті, яким скасовано чи змінено попередній, зазначено про надання йому зворотної сили. Не може вважатися нововиявленою обставиною висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України.

Цікаве ставлення судів нашої країни до використання висновків КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України як нововиявленої обставини в адміністративному судочинстві. Так, ВАСУ в ухвалі від 15 грудня 2011 р. у справі № К-23492/09 застосовував постанову пленуму ВГСУ і також погодився із тим, що висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України не є нововиявленою обставиною.

Отже, на жаль, законодавство нашої

країни прямо не передбачає використання висновків КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України як нововиявленої обставини, що також робить звернення до КСУ неефективним способом захисту права та забезпечення однаковості правозастосування.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. ратифіковано Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 року (далі – Конвенція), Перший протокол, протоколи № 4 і № 7 до Конвенції та протоколи № 2 і № 11 до Конвенції. Відповідно до положень суди повинні застосовувати практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Як зазначається в роботі Принцип «правової определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации [16], у самому тексті Конвенції принцип правової визначеності виражений, зокрема, у вимогах: наявності правових підстав для будь-яких допустимих обмежень (втручань у здійснення) гарантованих нею прав (ст.ст. 2, 5, 8-12 Конвенції, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 6 до Конвенції, п.п. 2 ст.ст. 1, 2, 4 Протоколу № 7 до Конвенції); створення судів на підставі закону (п. 1 ст. 6 Конвенції); правової регламентації процедури встановлення винуватості обвинуваченого (п. 2 ст. 6 Конвенції); правової визначеності злочину і покарання за нього (ст. 7 Конвенції); правового регулювання процедури оскарження вироків у кримінальних справах (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції) та виплати компенсації у разі судової помилки (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції); неприпустимість повторного засудження чи покарання у кримінальному порядку (ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції).

Єдність правозастосування є одним із змістовних аспектів принципу правової визначеності.

Найяскравішим прикладом запровадження в Україні елементів прецедентного права та запровадження більш-менш реальних механізмів забезпечення єдиного правозастосування стало прийняття ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Зазначеним законом були внесені зміни в усі процесуальні кодекси України (окрім Кодексу України про адміністративні правопорушення), якими запроваджено механізми забезпечення однаковості правозастосування, а також обов'язковість судових рішень ВСУ.

Статтями 237 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), 111-16 ГПКУ, 355 ЦПКУ передбачено, що заява про перегляд судових рішень судів може бути подана виключно на таких підставах: 1) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, внаслідок чого ухвалено різні за змістом судові рішення у подібних правовідносинах; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Відповідно до ст. 445 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, підставами для перегляду ВСУ судових рішень, що набрали законної сили, є: 1) неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Зупинимося на перших підпунктах зазначених вище статей.

Умовою допуску до перегляду є те, що

при отриманні рішення касаційного суду, в якому норма права застосована певним чином, та наявності іншого рішення касаційного суду, де та сама норма права в подібних правовідносинах була застосована іншим чином, особа може звернутися до ВСУ із заявою перегляд його рішення. Однак при застосуванні цього правила існують суттєві проблеми. Перша полягає у тому, що звернення може бути подане лише в разі неоднакового застосування норм матеріального права. Різне застосування норм процесуального права не є підставою для звернення до ВСУ. Другою проблемою є механізм допуску до ВСУ. Питання допуску вирішує вищий спеціалізований суд, який ухвалив відповідне рішення. Проблематика допуску широко висвітлювалась та критикувалась багатьма авторами. До цього можна додати і те, що вищі спеціалізовані суди не справляються зі своєю функцією фільтра і допускають ті справи, які допускати не можна, і не допускає ті справи, які необхідно допускати. Третя проблема характерна для цивільного та адміністративного судочинства. Так, ст. 220-1 КАСУ визначає, що під час попереднього розгляду справи суд касаційної інстанції без повідомлення осіб, які беруть участь у справі, має право відхилити касаційну скаргу та залишити рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення. Таке ж саме право на стадії попереднього розгляду справи відхилити касаційну скаргу і залишити рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення, передбачено для касаційного суду у ст. 332 ЦПКУ. Крім того, ст. 328 ЦПКУ передбачає можливість відмови у відкритті провадження у справі в тому разі, коли касаційна скарга є необґрунтованою і викладені в ній доводи не викликають необхідності перевірки матеріалів справи. Стаття 428 КПК України передбачає, що суд касаційної інстанції постановляє ухвалу про відмову у відкритті касаційного провадження, якщо з касаційної скарги, наданих до неї судових рішень та інших документів вбачається, що підстав для задоволення скарги немає.

Право касаційного суду відмовити в розгляді касаційної скарги, без правової оцінки касаційним судом правильності застосування норм права судами нижчих інстанцій, позбавляє права особи, якій відмовлено у розгляді касаційної скарги, і права звернутися до ВСУ. Більше того, така відмова позбавляє права всіх осіб, у судових рішеннях яких використані такі ж норми права, звернутися до ВСУ.

Наступна проблема стосується більшою мірою адміністративного судочинства. В окремих справах, передбачених КАСУ, існує порядок звернення до ВАСУ як до суду першої інстанції. Так, відповідно до ст. 18 КАСУ, ВАСУ як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Судові рішення ухвалені ВАСУ як судом першої інстанції не можуть ані переглядатися у ВСУ, ані бути альтернативними рішеннями в інших справах. З цього приводу слід навести ухвалу ВАСУ від 2 серпня 2011 р. у справі № В/9991/1770/11, у якій суд зазначив, що заявник посилається на постанову ВАСУ від 26 квітня 2011 р. по справі № П/9991/22311, у якій, на його думку, порівняно з оскаржуваним рішенням має місце неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права. Постанова від 26 квітня 2011 р. винесена ВАСУ як судом першої інстанції, а не судом касаційної інстанції. Крім того, в заяві не зазначено іншого судового рішення, у якому по іншому були б застосовані норми матеріального права. Ураховуючи цю обставину та виходячи з мети судового перегляду, колегія суддів не знаходить підстав для допуску заяви до провадження у ВСУ.

Беззаперечним позитивним моментом, а також доказом запровадження елементів

прецедентного права, є ст.ст. 244-2 КАСУ, 111-28 ГПКУ, 360-7 ЦПКУ, які встановлюють, що рішення ВСУ, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ. Невиконання судових рішень ВСУ тягне за собою відповідальність, установлену законом. Рішення ВСУ, ухвалені за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених відповідно ст.ст. 237 КАСУ, 111-16 ГПКУ, 355 ЦПКУ, підлягають оприлюдненню на офіційному веб-сайті ВСУ не пізніше як через десять днів з дня їх ухвалення.

Особливої уваги заслуговують три моменти: по-перше, рішення ВСУ перетворюються на особливі форми не лише правозастосування, а нормотворення, адже правовий висновок є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права; по-друге, фраза «суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ» остаточно

перетворює судові рішення на джерело права; по-третє, підстави для звернення до ВСУ, а також обов'язковість правових висновків ВСУ дають підстави стверджувати про дублювання певною мірою повноважень ВСУ та КСУ.

На жаль, ст. 458 КПК України звучить дещо інакше, а саме: висновки ВСУ, викладені у його ухвалах, у випадках, передбачених у ч. 2 ст. 455 і ч. 2 ст. 456 цього Кодексу, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Рішення ВСУ, ухвалені за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених ст. 445 цього Кодексу, підлягають оприлюдненню на офіційному веб-сайті ВСУ не пізніше як через десять днів з дня їх ухвалення.

Тобто, відсутня вимога щодо обов'язку судів привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ, що є суттєвим недоліком для кримінального процесу, на відміну від інших процесуальних кодексів України, і кодекс потребує внесення відповідних змін.

Висновки

На сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що правова система України все більше набуває елементів прецедентного права, а Україна наближується до країн зі змішаною системою права.

Література

1. *Мережко О.* Правова держава як міф / О. Мережко // Юридична газета. – 19.12.2005. – № 23 (59). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1918/>
2. *Верещагин А.* Прецедентное право : теперь и в России : Пять мифов о роли судебного прецеденту в нашей стране и в мире / А Верещагин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forbesrussia.ru/column/47477-pretседentnoe-pravo-teper-i-v-rossii>
3. *Корчевна Л.О.* Проблема різноджерельного права : дослід порівняльного правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Л.О. Корчевна. – К., 2005. – 36 с.
4. *Вильдхабер Л.* Прецедент в Европейском Суде по правам человека / Л. Вильдхабер // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 5-12.
5. *Кухнюк Д.В.* Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Д.В. Кухнюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с., вкл. обкл. – *Бібліогр.: С. 14*
6. *Тополевський Р.Б.* Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Р.Б. Тополевський ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 16

7. *Гураленко Н.А.* Судовий прецедент в системі джерел права : філософсько-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Н.А. Гураленко ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2009. – 18 с., *включ.* обкл. – *Бібліогр.*: С. 15

8. *Стецик Н.В.* Технологія судової правотворчості : загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Н.В. Стецик ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2011. – 16 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 13

9. *Шевчук С.В.* Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / С.В. Шевчук ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 38 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 34-35

10. *Мазур М.В.* Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / М.В. Мазур ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 20 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 17

11. Перспектива введення в Україні судового прецеденту як джерела права / Правовий тижень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120594>

12. *Бодров С.Ю.* Судебный прецедент в системе источников российского права : вопросы теории и практики: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01 / С.Ю. Бодров. – Ульяновск, 2004. – 208 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/sudebnyi-pretседent-v-sisteme-istochnikov-rossiiskogo-prava-voprosy-teorii-i-praktiki>

13. *Белкін М.Л.* Значення та перспективи впровадження судового прецеденту у судочинстві України в контексті забезпечення єдності правозастосування / М.Л. Белкін // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип.13. – К., 2012. – С. 125-133.

14. *Белкин М.Л.* Роль судебного прецеденту в реализации принципов правового государства / М.Л. Белкин // Мировой судья. – 2009. – № 3. – С. 10-12.

15. *Белкин М.Л.* Законодательное обоснование применения в судебной практике решений Европейского Суда по правам человека как источника права / М.Л. Белкин // Международное публичное и частное право. – 2010. – № 1 (52). – С. 30-33.

16. *Назаренко Т.Н.* Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации / Т.Н. Назаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=4&did=9